

הקטר והקרונות: שבילי מודיעין

א. מסירות הנפש של העורך

הופעת החוברת הרביעית של כתב העת 'שבילים' בעריכת ד"ר רחלי אברהם-איתן מעידה על התבססותו של כתב העת ועל נוכחותו על מפת כתבי העת של הספרות העברית, כנוכחות קבועה ומשפיעה. תפקידה של העורכת בא לידי ביטוי בכותרת הרברים, הלקוחה מתוך שירה "רציפים 1-2 בתחנת הזמן"². צירוף זה מבטא את היותה הקטר המושך אחריה את קרונות הרכבת של כתב העת, ובה בעת היא גם קרון בתוכה, ולעיתים – קרונות. למייסדת ולעורכת מגיעות ההערכה והברכה על היוזמה, על ההתמסרות ועל המסירות לכתב עת זה, שהיא נאבקת על קיומו מראשיתו.³

בספרות העברית לדורותיה, בגולה, בארץ ישראל ובמדינת ישראל, אין קיומו של כתב עת ספרותי מובטח ואין הופעתו בכלל והופעתו הסדירה בפרט ודאיות. כך היה בעבר, ולצערי כך קורה גם בהווה. כל כתב עת זקוק להתמסרות טוטלית של עורכו ומתקיים רק בזכות מסירות נפש של ממש על הופעתו ובזכות מאבק עקשני על כל גיליון וגיליון.

אני יכולה לומר דברים אלה משתי נקודות מבט: עדות אישית מהבית – אבי ז"ל, ישראל כהן, ערך את השבועון 'הפועל הצעיר' משנת 1948 ועד 1970, שנת צאתו לגמלאות, במשך למעלה מעשרים שנה, ועוד קודם לכן כעורך בפועל. על אף שהיה זה כתב עת מפלגתי, שקיומו מובטח, כביכול, הרי שהוא הופיע בהתמדה לאורך כל השנים רק בזכות התמסרותו המוחלטת של העורך. עם פרישתו של ישראל כהן כשלו הניסיונות להמשיכו תחת שרביטם של עורכים אחרים או בשם אחר. בשנת 1970, לאחר שישים ושלוש שנות הופעה רצופה (מאז 1907), חדל 'הפועל הצעיר' מלהופיע. נקודת המבט השנייה שלי היא כחוקרת עיתונות וכתבי עת. מבט כולל על המציאות של כתבי העת העבריים לדורותיהם מגלה כי מרביתם היו קצרי מועד ופסקו מלהופיע לאחר שנה עד ארבע שנים. מספר כתבי העת מאריכי הימים הוא מועט. החוברת הראשונה של 'שבילים' הופיעה באיר-תמוז תשס"ח (מאי-יוני 2008) והרביעית, שאותה אנו חוגגים היום, בסיון-תמוז תש"ע (מאי-יוני 2010) – חודש מתן תורה, בקצב של שתי חוברות לשנה. כאמור, אין זה דבר של מה בכך. כל חוברת חדשה היא בבחינת "נס" חדש ומתחדש. החוברת הראשונה נערכה בידי שתי עורכות: רחלי אברהם-איתן ושילהב קסט. החל בחוברת השנייה נרשם שמה של רחלי אברהם-איתן כעורכת יחידה. גם התפתחות זו ידועה מתולדות כתבי העת, ולא כאן המקום להרחיב את הדיבור עליה.

למותר לציין, שיש לעשות הכול כדי להקל על העורכת להקדיש את עצמה לעריכה בלבד, לשחרר אותה מן הצורך לגייס כספים ותקציב כל פעם מחדש ולהבטיח את קיומו של כתב העת ושל החוברות הבאות שבדרך.

שתי שאלות עקרוניות עולות בהקשר זה: האחת – מהי חשיבותם של כתבי עת ספרותיים? השנייה – מהי חשיבותו של כתב עת מקומי?

הנה כמה הערות קצרות כתשובה על שתי שאלות מהותיות אלה.

ב. חשיבותם של כתבי עת ספרותיים

תולדות הספרות העברית הן תולדות כתבי העת הספרותיים שלה. מהלכה של הספרות נקבע מכתב עת אחד לחברו. כתבי העת העבריים היו תמיד הזירה המרכזית שבתוכה התחוללו המאבקים הלאומיים, החברתיים והתרבותיים החשובים לשינוי פני המציאות היהודית בדורות האחרונים, בגולה, בארץ ישראל ובמדינת ישראל. כתבי העת הספרותיים נתנו גם הם ביטוי ישיר לענייני השעה, שאין מנוס מהם, ובעיקר – ביטוי עקיף, ספרותי.

בייחוד חשובים כתבי העת לטיפוח הזיכרון הקולקטיבי ולשמירתו. המילה הכתובה אינה הולכת לאיבוד. משעה שיצא כתב עת לאוויר העולם, יש לו קיום, יש לו נוכחות. הוא עובדה קיימת, הוא נשמר על מדפי הספריות הפרטיות, בספריות ובארכיונים, וכיום מוקלד לאינטרנט, מצולם צילום דיגיטלי ונשמר. כל הרוצה יכול לבוא ולקרוא, ללמוד ולדעת. אמנם, לכאורה, מעטים הקוראים, ועוד יותר מעטים החוקרים, אבל מהם יוצאת תורה לרבים. מה שנכתב – קיים, מה שנכתב – נשאר, מה שנכתב – משפיע ותורם.

כתב עת טובע בחותמה של העת, כשמו, חותם הזמן עליו. כל הרוצה להכיר את פרצופה של תקופה, לנשום את אווירתה ולחוש אותה על מלאותה, יפתח את העיתון של העבר. יקרא את הספרות שבה, הטבועה בחותם זמנה, ועם זאת היא על-זמנית ותמידית. היא משקפת הווה והלכי רוח. היא משמרת את רוח התקופה ואווירתה.

גם בימינו, שבהם לכאורה פסקה האמונה בכוחה של המילה הכתובה, וקיים פקפוק גדול בכוחם של הספרות והסופרים להשפיע, עדיין יש לספרות השפעה. היא משפיעה בדרכיה שלה על דעת הקהל באותה השפעה חמקמקה הקשה להוכחה ולהגדרה.⁴

ג. חשיבותם של כתבי עת מקומיים והתנאים לקיומם

ההיסטוריה של כתבי העת הספרותיים לדורותיהם מלמדת, שלאורך השנים היו ניסיונות להוציא כתבי עת מקומיים. מספר כתבי העת שיצאו לאור בגלויות ישראל השונות הוא רב. כאן תזכרנה רק דוגמאות מארץ ישראל ומישראל. למעשה, בכל מקום שחברו בו יחד לפחות ארבעה תנאים, הופיע כתב עת מקומי:

1. ראש עירייה (או ראש מועצה) שוחר תרבות וספרות, שמבין שהמקום אינו רק בתיים ורחובות אלא גם חיי תרבות וספרות. עליו להיות משוכנע שהתקציב צריך להיות מופנה גם לעידוד יוצרים מקומיים, לשגשוגם ולטיפוחם, כמו גם לטיפוח הכרת המקום ועברו, גאוה בו וחיזוק הקשר עמו. עליו להכיר בנחיצותה של במה ספרותית, שמתוקף היותה מרכזת את כל אלה יחד, היא תורמת לחיזוק הקשר עם המקום, גם ואולי בעיקר של הדור הצעיר, תלמידי התיכון, שנולדו והתחנכו בו. במה ספרותית הופכת את התושבים לקהילה.

2. הימצאותה של חבורת שוחרי תרבות וספרות נחושים, מאמינים ופעילים, הרוצים ומסוגלים להוציא לאור כתב עת, הדורש, כאמור, לא רק מאמץ חד-פעמי, אלא מאמץ מתמשך ואף מתיש לאורך זמן.

3. סופר-יוצר-עורך המקבל על עצמו את תפקיד העורך כמפעל חיים, כשליחות, מתוך התמסרות לעריכת במה ספרותית מקומית. למותר לציין שתפקיד זה הוא במידה רבה תפקיד כפוי טובה, גם בשל כך שאי אפשר לשתף את כל מי שרוצה להשתתף, והדברים ארוכים.

4. קהל קוראים, שייצור דעת קהל אשר תקדם בברכה כתב עת מקומי, תתגאה בו ותעריך את חשיבותו. דעת קהל אוהדת תקל על מי שאחראי על התקציב להקצות את הסכומים הדרושים.

שלוש דוגמאות לכתבי עת מקומיים, לאורך השנים, שקמו ונפלו, בעיקר הודות לזהותו של העומד בראש העירייה או המועצה, וגם בכפוף לקיומו של עורך-מתמסר. מהם שהאריכו ימים, מהם שהתמידו שנים אחדות בלבד, מהם שהופיעו בהפסקות, בהתאם לנדיבות לבו או אטימות לבו של העומד בראש. לצערי, יש רק עוד דוגמאות בודדות.

השנתון 'כרמלית' הופיע בראשית שנות החמישים בחיפה, כחלק מתוכניתו של אבא חושי להפוך את חיפה למרכז תרבותי וספרותי. במסגרת תוכנית זו העביר אבא חושי לחיפה סופרים על משפחותיהם ונתן להם דירות, הקים כתב עת לפרסום דבריהם, בנה אוניברסיטה, ועוד. השנתון 'כרמלית' התמיד שנים לא מעטות, לאחר מכן נפסק וחדש, שינה את אופיו, נעשה אקדמי יותר, ועד כמה שאני יודעת בשנים האחרונות אינו מופיע עוד.

השנתון 'קטיף' הופיע מטעם עיריית פתח תקווה לאורך שנים, כל זמן שארבעת התנאים התקיימו.

השנתון 'ירושלים' הופיע ברציפות במשך שנים, ולאחר מכן נפסק והתחדש לסירוגין, וכעת הוא בהפסקת-המתנה, אולי לקראת התחדשות נוספת, כפי שיש לקוות.⁵

ד. תכניהם של כתבי עת מקומיים

מה צריכים להיות התכנים של כתב עת מקומי? איך הוא יכול לשמור על ייחודו? להצדיק את קיומו בשונה מכתבי עת אחרים, תל-אביביים בעיקר?

גם כאן התשובה מחייבת את העורך ואת העושים במלאכה לצדו, למדיניות ברורה אבל גמישה. גם כאן אפשר ללמוד מן ההיסטוריה של כתבי העת את ה"מתכון" שיש לאמץ כדי להאריך ימים.

ההיסטוריה של כתבי העת מלמדת שכתבי עת מקומיים הגבילו את עצמם, עם הופעתם, למדיניות מקומית. כלומר, הם פרסמו דברים אך ורק מפרי עטם של סופרי המקום, או חומר הקשור במקום ובסביבתו שנכתב גם על ידי אחרים. העורך מצא עצמו מתלבט לעיתים קרובות בין חומר ברמה גבוהה של סופר שאינו תושב המקום והאזור, לבין חומר ברמה נמוכה של תושב המקום. לא עליכם החלטות מסוג זה. גם זהו חלק מעבודתו כפועל הטובה של העורך.

ההיסטוריה של כתבי העת המקומיים מלמדת שלא להגבילו את עצמם בנוקשות למשתתפים בני המקום ולנושאים מקומיים בלבד קרתה אחת משתיים – אלה שדבקו בנוקשות במדיניות המקומיות, או שנסגרו, כיוון שמיצו את עצמם, או ששינו את ייעודם, הגמישו את מדיניות העריכה והאריכו ימים, כלומר הרחיבו את המעגל, הן בנושאים והן במשתתפים, השאירו את הנושא המרכזי שלהם – המקום – אבל לא כבלעדי אלא לצד נושאים נוספים, נתנו עדיפות למשתתפים בני המקום אבל עודדו גם משתתפים מבחוץ לקחת בהם חלק, וכך הצליחו להתרענן. התפשרו, מבלי שוויתרו לחלוטין על עיקרון הלוקאליזם.

ה. תחושה של קהילה

הדוגמה של 'שבילים' שונה מן הדוגמאות שהוצגו כאן. למודיעין היסטוריה ארוכה אבל זהו מקום חדש, בהתהוות, שטרם נוצרה בו מסורת מקומית מגובשת. לכן המיקום הגיאוגרפי משמעו שכתב עת מופיע במקום זה כחלק מן המערכת התרבותית של המקום: בית הסופר במודיעין, כשמו: "במה – בית הסופר מודיעין". עצם העובדה שהמשתתפים שולחים את כתב היד שלהם למודיעין, ושההתרחשויות נערכות במקום ומרכזות את התושבים – היא החשובה. כך מוצבת מודיעין על מפת כתבי העת ובעת ובעונה אחת על מפת התרבות והספרות בארץ. כך נוצר הווי מקומי, תחושה של קהילה, התחזקות הקשר עם המקום. מדיניות העריכה של 'שבילים' נעשית בצלמה של העורכת, תושבת המקום ופטריוטית נלהבת שלו. כתב העת ערוך בהתאם להשקפת עולמה, חינוכה, הסופרים שהיא מכירה ומטפחת את הקשרים עמם, הנושאים הקרובים ללבה ודרכי העיצוב. בכך אין 'שבילים' שונה מכתבי עת אחרים: "כל עורך מלך"! כל עורך מטביע את הותמו על כתב העת שהוא עורך, יחד עם חבריו העושים עמו יחד במלאכה.

נוכחותו של כל עורך טבועה בכתב העת שלו, כך גם נוכחותה של עורכת 'שבילים', כמשוררת, כמסאית, כמבקרת וכמבוקרת. אין היא צריכה, כמוכח, להדיר עצמה מהשתתפות בו, אבל אולי מן הראוי להגבילה במקצת, על אף שדכריה ראויים וחשובים ביותר. היא משמשת כ"קטר" וצריכה להיות רק "קרן" ברכבת זו ולא קרונות רבים.

ו. מדיניות של שילובים

מדיניות העריכה של כתב העת 'שבילים', מראשיתו, היא מדיניות של שילובים. אין אלה שילובים אוטומטיים, אלא ניכרת בהם העדפת משתתפים ונושאים הקרובים במיוחד לעורכת ולהשקפת עולמה. תוזכר כאן בקצרה מערכת שילובים זו: שילוב בין המקומי לכללי, תוך העדפת משתתפים הגרים במקום ונושאים הקשורים בו, לצד ייצוג נכבד של סופרים מכל הארץ ונושאים כלליים; שילוב של סופרים בעלי שם מעולם הספרות והתרבות בכלל עם סופרים ותיקים אבל ידועים פחות ועם סופרים מתחילים, חלקם מסדנאות הכתיבה של העורכת הנערכות במקום; שילוב של דתיים עם חילונים, או בניסוח אחר, של סופרים אמוניים עם סופרים חילונים; שילוב של מחקר אקדמי עם ספרות יפה, מסות ודברי עיון; שילוב נושאים מכל תחומי התרבות והספרות תוך העדפת נושאים שיש בהם ביטוי להתלבטות רליגיוזית, חיפושים ותהיות, תפילה, פיוט ומסתורין; שילוב ז'אנרים: שירה, פרוזה, מסה, ביקורת; ראיונות; שילוב גברים ונשים עם עידוד מסוים לנשים ולנושאים פמיניסטיים; שילוב יוצרים מזרחים ואשכנזים (עד כמה שהגדרות אלה קיימות ובעייתיות), ילידי הארץ וכאלה שהגיעו אליה בשלב כזה או אחר של חייהם; שילוב מקור ותרגום; שילוב אמנויות: ספרות, ציור, צילום, פיסול, מוזיקה; שילוב ישן עם חדש; שילוב קולות מכל קצוות הקשת הפוליטית.

אחד מקווי המדיניות של כל החוברות הוא הרצון לשתף כמה שיותר משתתפים. על כך מעיד "דבר העורכת" הפותח כל אחת מן החוברות ומונה את מספרי המשתתפים, מתוך גאווה על מספרם הגדול. זוהי, כמוכח, מדיניות לגיטימית ומובנת, החוזרת בכתבי עת

מקומיים רבים ולא רק בהם. אבל הרצון לשלב כמה שיותר משתתפים מביא לשתי תוצאות שונות: מצד אחד – גיוון רב בכל התחומים; מצד שני הוא מונע אפשרות של פרסום יצירות רחבות-יריעה ומצמצם את התכנים ליצירות קצרות. עם זאת, מכיוון שהמדובר עדיין בארבע חוברות בלבד, בטווח זמן של שנתיים בלבד, אפשר לדבר רק על הסתמנות מגמות, כיוון שעדיין אין מרחק מתאים המאפשר ניסוח מגמות ברורות.

ז. מניפסטים ואופיים

כל אחת מארבע חוברות 'שבילים' הוקדשה לנושא מיוחד: קולות, אורות, מקום ורב-תרבותיות. אלה הם נושאים "פתוחים" המאפשרים גיוון גדול ככל האפשר במסגרת מדיניות השילובים. כל הנושאים, כצפוי וכאמור, טבועים בחותמה של העורכת.

כל אחת מחוברות 'שבילים' נפתחת ב"דבר העורכת". מכיוון שאת החוברת הראשונה ערכו שתי עורכות, פותחת החוברת הראשונה ב"דבר העורכות". פתיחה זו – מניפסט – שיש בה הצהרת כוונות, היא מסורת ארוכה ימים בהיסטוריה של כתבי העת והעיתונות מראשיתה. היא מגלה תוקיות קבועה, ההופכת אותה לז'אנר בפני עצמו, גם מבלי שהכותב יודע שהוא חלק מז'אנר זה ומממש את חוקיו. גם ה"פתיחות" של 'שבילים' בכלל זה.⁶

במניפסטים של 'שבילים' יש התייחסות כללית לכתבי העת האחרים והדגשת חשיבותו של כתב עת זה, תרומתו, הצדקת קיומו, החלל הריק שהוא ממלא על מפת כתבי העת העבריים הקיימים והצורך בו. בפתח החוברת השנייה נמצא הסבר לשם שנבחר לכתב העת. יש בדברי העורכת הבטחות לתוכן החוברת תוך הצגת משתתפיה. כל "פתיח" מסביר את הנושא המיוחד העומד במרכזה.

ברור שאין במסגרת זו אפשרות לנתח מניפסטים אלה. ומכיוון שפטור בלא כלום אי אפשר, תובאנה שתי דוגמאות בלבד מתוך ה"פתיחים" המדגישות את הצורך המקומי שמבטאת העורכת.

מתוך "דבר העורכת" לחוברת השנייה, בנושא "אורות" (חשון-כסלו תשס"ח, נובמבר-דצמבר 2008): מכיוון שהחל בחוברת זו נעשתה רחלי אברהם-איתן עורכת יחידה, יש לראות בדבריה אלה את "הכרזת הייסוד" של כתב העת: "הרעיון לייסד כתב עת ספרותי עלה בי בשל הביקוש לבמה ספרותית הולמת במודיעין והסביבה, עיר הצומחת בקצב מהיר ומושכת אליה אוכלוסיה אינטליגנטית, בתוכה משוררים וסופרים, ביניהם ידועים ומוכרים לקהל הרחב [- - -] ניסיון לתת ביטוי למזיגה של מגוון הקולות של היוצרים הרבים, שבחרו את מודיעין – 'עיר העתיד' וסביבותיה לגור בה וליצור בה".

מתוך "דבר העורכת" לחוברת השלישית, בנושא "מקום" (אייר-סיון תשס"ט, מאי-יוני 2009): "מצאנו לנכון, חברי בית הסופר מודיעין והסביבה וחברי המערכת, להקדיש את היצירה הספרותית והאמנותית של הגיליון השלישי לנושא 'מקום' ולייחד מקום חשוב לעיר העתיד מודיעין-מכבים-רעות".

חוברת זו פותחת בנושא רגיש, בעייתי ואף "מסוכן" ועלי להקדים ולומר שהיא יוצאת ממנו בשלום: "שבילי שיר לראש העיר". החוברת פותחת בביוגרפיה קצרה של כל אחד מראשי העיר, ולצדה מצוטט שיר שבחר כל ראש עיר כ"שיר המכונן של חיו". יש בפתיחה זו "מס"

שעל העורכת לשלם לראש העיר, המממן את כתב העת, יש בה מלכודת של חשש־חנופה לראש העיר. אבל מכיוון שבמרכז עומד "השיר המכונן של חייו" יוצאים כולם בשלום – העורכת, ראשי העיר וכתב העת – ממלכודת דבש זו. למותר לציין שראש עיר המקדיש תקציב לכל נושא, וכתב עת ספרותי בתוכו, מצפה בדרך כלל ל"גמול מידי" שיפרסם את שמו ושראש העיר יוכל לראות בו הישג. אבל חשוב שהדבר ייעשה ברגישות וברמה גבוהה, כדרך שזה נעשה כאן: "מתוך רצון לחשוף היבט באישיותו של כל אחד מהם, היבט הקשור לשירה ולהשפעתה עליו".

חוברת זו ממלאת כצפוי את ההבטחה שניתנה במניפסט לחיזוק הקשר עם המקום בכלל ועם מודיעין והסביבה בפרט. יש בה התחלות של היווצרות מסורת שירי־המקום, המחוזקת באמצעות הציורים והצילומים הרבים והיפים המכונסים בחוברת זו ובקודמותיה, פרי עבודתם של תושבי המקום. דוגמה לשיר־מקום של רחלי אברהם־איתן: "במרפסת ביתי", שבשוליו צילום של ליהוב איתן מאותה מרפסת: "שירים כמגדלי חלומות פורחים מעל / בְּתִיה הַחֹדְשִׁים שֶׁל מוֹדִיעִין / נִקְבְּצִים פְּעֻנִים / מְתַעֲפִים עַל חֲלוֹנוֹת / מְתַאֲדִים". "עֵתָה עִיר רַחֲבַת פְּתָפִים / נִפְרָשֶׁת כְּמַפָּה / רְקוּמָה אֲבֵן, אֲדָם וְעֵץ / וְשִׁיר וְעִיר תַּחַת שָׁמַיִם / כְּגַהֵר שְׁמִימֵי עוֹלָם / וְגוֹאִים / עֵץ חַיִּים לְמַחְזִיקִים בָּהּ / וְיוֹשְׁבֵה מְאֹשֶׁר".⁷

בחוברת הרביעית, שהוקדשה כאמור לנושא הרב־תרבותיות, מסתמנת אולי מגמה נוספת, שעדיין מוקדם לקבוע אם תימשך ואם כן כיצד. זוהי מגמה של חיזוק המקומיות הן במשתתפים והן בתכנים. זהו מהלך הפוך מזה שתואר בכתבי העת המקומיים במקומות הוותיקים והגדולים: חיפה, פתח תקווה וירושלים. שם התחילו מן המקומיות, שהלכה והידלדלה, הלכה ונחלשה ברבות השנים, ופתחו את השערים לרווחה גם למשתתפים ולנושאים מחוץ למקום. ואילו כאן, לפחות כפי שמסתמן מחוברת זו, הולכת תחושת הקהילה ומתחזקת. יותר ויותר משתתפים מתושבי המקום והפריפריה מצטרפים לכתב העת ותורמים לו מפרי עטם ובעיקר מאמנותם. יותר ויותר יצירות עוסקות בתחושת המקום. נראה שעם החוברת הרביעית הולך כתב העת ומבסס את נוכחותו במסגרת המקום, מעיד על עצמו שאין הוא אפיזודה חולפת אלא כתב עת מתמיד "שבא להישאר" ולכן מתחזקת הרגשת הביטחון לתרום לו ולהשתתף בו. תחושת הרציפות וההתמדה מתבטאת גם בכך שישנו מדור של "ספרים חדשים", מדור שחייב להיות עם "אצבע על הדופק" ואפשרי רק בכתב עת המופיע דרך קבע, בהתמדה ולעיתים קבועות.

סביב כתב העת הולך ומתגבש "גרעין קשה" של משתתפים, שהופעתם קבועה, וסביבם משתתפים מזדמנים, שהופעתם ארעית. גם תופעה זו מעידה על התחזקותו של כתב העת בעיני הקוראים, אבל גם בעיני העושים במלאכה סביב העורכת.

את החוברות מלווים צילומים מאירועים שונים בבית הסופר, שבהם מככבים העורכת, המשתתפים, האורחים והקהל. יש בכך לא מעט מן הפמיליאריות של המקום, שכן מי אינו רוצה לראות את עצמו מצולם בעיתון? אבל בה בעת, אין להכחיש שצילומים מסוג זה מוסיפים גם הם להתגבשות הקהילה סביב כתב העת.

בייחוד ראויים לכל שבח הציורים, שהם חלק ממדיניות השילובים של 'שבילים'. שלושים וחמישה ציורים בצבע רוכזו בעמודים 100-105 של החוברת הרביעית, לצד אלה המשולבים

ברפי החוברת. העיצוב נעשה ברמה גבוהה והציורים בצבע מוסיפים יופי רב לחוברת זו כלקודמותיה. ריכזי האמנים המשתתפים נותן ביטוי מוחשי מאוד לכוחות המקומיים האצורים באזור.

אני מאחלת ל'שבילים' בעריכת רחלי אברהם-איתן והעושים עמה במלאכה, שיעמדו להם כוחותיהם להמשיך ולהתמיד. אני מאחלת למשתתפים הוותיקים, הקבועים והחדשים, שיתרמו מפרי עטם ומאמנותם לחוברות הבאות שבדרך. אני מאחלת ל'שבילים' שהגופים המממנים, ובראשם ראש העיר, יכירו בתרומתו של מפעל זה ובחשיבותו למקום ולתושביו, ויבטיחו את קיומו לאורך ימים.

סיון תש"ע, יוני 2010

הערות

1. 'שבילים': בית הסופר מודיעין והסביבה' בעריכת ד"ר רחלי אברהם-איתן, גיליון 4, סיון-תמוז תש"ע, מאי-יוני 2010. נושא הגיליון: דב-תרבותיות.
2. 'שבילים', גיליון 3, אייר-סיון תשס"ט, מאי-יוני 2009, 13.
3. עד היום (מרץ 2014) יצאו לאור אחד עשר גליונות, כל אחד מוקדש לנושא מסוים.
4. דברים דומים על כתב העת 'לא נשכח' נכללו ב'קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה', כרך ד, כרמל ובית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב, תשס"ח, 2008, 313-308, וכן בדברי בעל-פה במסגרת מדיניות עידוד כתבי העת, על כתבי העת 'דפים' (כסלו תשס"ז, דצמבר 2006), 'ראה' (תשרי תשס"ז, אוקטובר 2006), ועוד.
5. עד היום (מרץ 2014) לא חודש. עליו: 'קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה', כרך ד, 297-303.
6. 'קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה', כרך ב, גוונים ובית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב, תשס"ב, 2002, 15-42.
7. 'שבילים', חוברת 3, אייר-סיון תשס"ט, 11.

